

Kecskeméti Gábor (Budapest)

Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban

A régi magyar irodalom szövegyanyagának rendkívül jelentős hányada teológiai tartalmat közlő, illetve azt a gyakorlati kegyesség műfajaiban népszerűsítve kifejtő alkotás. A legutóbbi időkig vajmi kevés történt annak érdekében, hogy e művek sajátos irodalmi létformájának megértéséhez támpontokat keressünk és találjunk. Egy efféle megközelítés lehetőségét nehezítette az, hogy a kutatásnak nyilvánvaló nehézségekkel kell szembenéznie az e művek irodalmi létformájának alaprétegét jelentő retorika és a művekben közölt tartalmak teológiai összetevői viszonyának vonatkozásában. Közismert, hogy a teológia álláspontja szerint mindazok a deviációk, amelyek a dogmatikai vagy erkölcsi tantételek népszerű kommunikációvá való formálásának szükséges retorikai eljárásai, veszélyt jelentenek a tételek hibátlan: csorbítatlan és torzítatlan kifejtése szempontjából. Az erősen retorikus beszédhelyzetek alkalmával a hitbéli tételrendszerek kifejtésében általában dogmatikai zavarok lépnek fel, a teológia tartalmi irányítása alatt álló műfajokban a retorikai eszközök mozgósítása az átadni kívánt üzenet és a hatékony átadás feltételeit biztosítani képes megformálás kétféle érdekének konfrontációjához vezet.

A jelenség lényegéről még 17. századi elméleti reflexióval is bírunk. Komáromi Csipkés György felismerte, hogy vallási tárgyról beszélve „fölötte káros és veszedelmes az beszédnek czifrázása, és az halgatók avagy olvasók füleit csiklándoztató és édesgető ékes szoknak vadászása”.¹ A retorika veszélyességére Bethlen Miklós önéletírása példát is tartalmaz. A szentek segítségül hívásának szokása szerinte nemcsak „némely szentírásbéli helyeknek nemértéséből, eltekeréséből, álmokból, ördögi csúfolódásokból” alakult ki, hanem nem utolsósorban „némely tudós püspökök, doktorok és orátoroknak a homiliákban vagy prédikációjokban a megholt szentekhez lett allocutiójokból”.²

Mivel azok a helyzetek, amelyekben ez a kommunikációs probléma fel lépett, valóban tömegesek és vallási-egyházi szempontból összességükben rendkívüli jelentőségűek voltak, nem meglepő, hogy irányításukra kialakult egy széles körben alkalmazott eljárás, amelynek követése elkerülhetővé tette a konfrontációt. Létezett és retorikai-homiletikai értelemben leírható egy általánosnak mondható alkotási módszer, amely a népszerű vallási irodalmat, mindenekelőtt a prédikációírást többnyire irányította; amelynek alkalmazásá-

¹ Idézi Bartók István: „Szükséges azért az jó fordítás, és hasznos...”. Vázlat az 1630–1700 közötti magyarországi fordításirodalom kritikátörténetéhez. ItK, 1993. 451–469; a folyóiratbeli közlésnél bővebb kéziratot változatban, 60, 76. j.

² Bethlen Miklós *Élete leírása magától* (1708–1710) In: *Kemény János és B. M. Művei*. Kiad., jegyz. V. Windisch Éva. Bp., 1980. (Magyar Remekírók) 404–405.

ban a lelkipásztorkodás gyakorlati ismereteinek elsajátítása során az egyházi értelmiség jártasságot szerzett. A látványos konfrontációk ritka esetei helyett ennek a teológia és retorika közötti együttműködésnek a szövegek hatalmas tömegét befolyásoló békés mindennapjaival foglalkozom a továbbiakban.

Hermányi Dienes József jegyezte fel enyedi diákeveiről, hogy prédikálni főként professzorainak prédikációi nyomán tanult meg, „minthogy nyoltz esztendeig való Déákságomban én nem hallottam Methodus Concionandit is az én Thaeologiae Professoromtól, melly miatt melly vékony készülettel fogtam Papságomhoz, az én Lelkem tudja s, az Isten!”³ Amikor a városban új prédikátort alkalmaztak, Borosnyai Jánost, „én halván hogy jó dolgot, s, valóságot praedicál s, nem él léhas haszontalan beszéddel [...] igen meg kedvelém, s, tapasztalván azokból való épületemet, igen kezdém frequentalni hallotti praedicatioit is”.⁴ Aztán udvarhelyi diákoskodása idején professzora, Szigeti György végre „Dictált vala 100. Paragrafusból álló Methodus Concionandit”.⁵ „Minden Innepekre ad vala ki egy-egy fényes Predikáziót” is, amelyet az ünnepre szétszéledő diákok számos nemesi udvarháznál elmondtak. Némelyik olyan sikeres volt, hogy az udvarokban le is írták maguknak; az egyiket egy esztendő leforgása alatt négyszer mondták el az enyedi templomban.⁶ Nemcsak tanárok, hanem lelkészek is kiadták olykor sikerült beszédeiket „némelly értelmes Deákocskáknak”.⁷ Az elmondottakból két dolog világosan kitűnik: egyrészt az, hogy a prédikálást elsősorban nem teoretikus művekből, homiletikákból tanulták a leendő lelkészek, hanem a prédikátori gyakorlat megfigyeléséből,⁸ másrészt az is, hogy ennek ellenére kevés önál-

³ *Hermányi Dienes József Szépprózai munkái*. Kiad., bev., jegyz. S. Sárdi Margit. Bp., 1992. (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9), 87–88.

⁴ Hermányi Dienes, *i. m.*, 89.

⁵ Hermányi Dienes, *i. m.*, 161.

⁶ Hermányi Dienes, *i. m.*, 161.

⁷ Hermányi Dienes, *i. m.*, 357. Hermányi Dienes édesapjának is így volt lehetősége arra, hogy nevezetes prédikációkat másoljon le magának (uo., 127).

⁸ A jelenség nyilvánvalóan párhuzamos azzal a klasszikusok iskolai tanítása során is követett általános módszerrel, amely nem a praecceptumoknak, hanem az exercitiationak és az imitiationak biztosított döntő szerepet. Ramus fejtegetése szerint „naponként csak egyetlen leckeórában, az elsőben, halljon növendékünk valami újat, valamely elméleti szabályt, a többi öt leckeóra az emlékezetbe vésésre, begyakorlásra, megvitatásra, utánzásra, alkalmazásra, alkotásra fordítandó.” (Fináczy Ernő: *A renaissancekori nevelés története*. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. Bp., 1919; hasonmás kiadása: Bp., 1986. [Tudománytár], 130.) A pedagógiai kérdések iránt igen fogékony (erről lásd Jankovics József: *Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire*. In: *Bethlen Miklós Levelei*. Kiad., bev., jegyz. Jankovics József, Bp., 1987. [Régi Magyar Prózai Emlékek, 6], I, 29–37) idős Bethlen Miklós épp azért dicséri meg többször gyermekkori tanítóját, Keresztúri Pált, mert „Grammatica, syntaxis, prosodia reguláit megtanította ugyan, de a theorián felette kevés üdöt töltött, mind csak ad exempla et praxim, ac exercitium sietett, és abban assiduus et indefessus volt.” (Bethlen, *Élete leírása magától, i. m.*, 535.) A retorikai szabályokról is csak „két vagy három árkus papiroson való írást ada a kezembe, hat hetet fordíta reá, többet nem. Általmenvén rajta, csak

lóságra volt szükség e feladatuk teljesítéséhez, tanáraik gyakran kész prédikációk megírásával nyújtottak segítséget nekik. Emiatt az önálló prédikációkészítésben igen gyakorlatlanok, járatlanok maradtak. Hermányi Dienes is úgy érezte később, egy kényszerű iskolai távollétében, amikor már lelképásztornak hívták, hogy „en pedig annyi szolgálatot be-tölteni nem tudtam volna; mert még eddig magamtól két Predikatziónál többet nem irtam vala; [...] a' predikállásban magamat nem gyakorlottam vala.”⁹

Számos korabeli adat nyomán bizonyosnak kell mondanunk, hogy ezt a prédikációkészítési módszertant, amelyhez iskolai tanulmányaik során szoktak hozzá a leendő lelkészek, későbbi működésük során is változatlanul alkalmazták. Hermányi sokatmondó megállapítása az, hogy „a' falusi Papok között magától Predikatziót egy sem ir vala”, hanem tehetséges prédikátor hírében álló lelkész társaik prédikációit kérték el lemásolásra, mint Marosvásárhelyi Tőke István udvarhelyi professzorét, de Hermányi Dienes édesapját is.¹⁰ Ez néha súlyos értelmetlenségekre vezetett azoknál, akik „nem tudván jól leírni a' más praedicatioját, 's a' rosszul irtat rosszul megtanulván” prédikáltak.¹¹ Egy diák, aki Komáromi Csipkés György gyűjteménye alapján beszélt, meg sem tanulta a prédikációt.¹² Az is igen árulkodó, hogy Hermányi feljegyzésre méltónak ítélte, hogy édesapja – nyilván eltérően lelkész társaitól – „Pestisnek idein százakat temetett; de egy predikatziót kétszer el-nem mondott”.¹³

A különböző műveltségű, felkészültségű lelkészek – akadémiták és domoctorok prédikátorok – között lényegében csupán a forrásul szolgáló prédikációk megválasztása volt a különbség, magának a fenti módszernek az alkalmazása minden rétegnél elterjedt volt. Az egyetemet járt papi réteg gyakran külföldi prédikációkat használt ugyanolyan módon, mint szerényebben felkészült kollégáik hazai pályatársaik szónoklatait. Tudunk prédikátorról, aki „az Angliai nyelvet meg tanulván, csak nem egésszen az Anglus Concionátorokhoz támoszkodott vala, 's igen könnyen paposkodik vala; nóha; nóha bizony panasz nélkül, becsületére”.¹⁴ Hermányi Dienes József dolgozószobájában Tőke István professzor fedezte fel, hogy Baconi Incze Máté kolozsvári

megmutatá: ilyen a chria, ez az epistola, ilyen az oratio, nosza csak ad praxim et exercitia; számtalan epistolát írtunk, azután chriát és oratiót is.” (Uo., 541.) Hasonlóképpen történt, amikor Hermányi Dienes apja latinra taníttatta: „kevés időt tölt vala a' Grammatica Reguláin, hanem a' Cziczerot 's Erasmus Colloquiumit olvastatja, fordítatja, es phraseseit előmbé írja vala.” (Hermányi Dienes, *i. m.*, 118.) Részletesen lásd *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*. Szerk. Kecskeméti Gábor, kiad., jegyz. Bartók István, Borzsák István, Erdélyi Lujza, Kecskeméti Gábor, előszó Havas László, utószó Kecskeméti Gábor. Bp., 1993. (Régi Magyar Próza Emlékek, 10), 585–586.

⁹ Hermányi Dienes, *i. m.*, 170.

¹⁰ Hermányi Dienes, *i. m.*, 128, 136–137.

¹¹ Hermányi Dienes, *i. m.*, 201.

¹² Hermányi Dienes, *i. m.*, 229.

¹³ Hermányi Dienes, *i. m.*, 153.

¹⁴ Hermányi Dienes, *i. m.*, 372.

professzorként Szatmárnémeti Sámuel felett elmondott, 1718-ban nyomtatásban is megjelent orációja ifj. Friedrich Spanheim (1632–1701) heidelbergi, majd leideni teológiaprofesszor orációjából készített kompiláció.¹⁵

Mások prédikációinak ily módon történő felhasználását – Szent Ágoston óta¹⁶ – az egyházi szónoklat elméleti irodalma sem helytelenítette, sőt gyakran ajánlotta is. Az első német nyelvű homiletika, Erasmus Sarcer (1501–1559) *Pastorale* című műve 1559-ben jelent meg Eislebenben. Egyházszerzési és dogmatikai mű is, a retorikai ismeretek közül pedig csak az invenció és az amplifikáció tanai vannak részletesen kidolgozva benne. Követésre méltónak Agricola, Reuchlin, Melanchthon, Hepinus, Ertopeus műveit mondja; hangsúlyozza, hogy a prédikálást nem praeceptumokból, inkább a gyakorlatból lehet megtanulni.¹⁷ Kilencven évvel később, az első magyar nyelvű homiletikában Medgyesi Pál főként azért helyesli mások prédikációinak követését prédikációírás közben, mert azokban együtt található a tanításra alkalmas ige, annak függése, értelme, célja, teológiai hibátlan magyarázata, amelyeket egy kezdő igen nehezen szedhetne maga össze, s amelyek összeállítására egy tapasztalt lelkésznek sincs mindig ideje.¹⁸

Teljesen természetesnek kell tehát tartanunk, hogy a publikált prédikációgyűjteményeket más prédikátorok kiaknázták saját szónoklataik elkészítésekor. Jean-Pierre Camus (1584–1652) püspök, Szalézi Szent Ferenc jóbarátja állítólag végighallgatta egyszer saját prédikációját egy vándorpredikátortól.¹⁹ A nyomtatásban napvilágot látott prédikációk előszavai is több esetben utalnak arra: a művet más szónokok felhasználhatják saját munkájuk megkönnyítésére. Az *Exequiae principales* című gyűjtemény előszavában olvasható: „Nem nagy ugyan ez munka magában, de nagy hasznos, és idvösseges dolgok vadnak benne be foglaltatva, a’ mint akar ki-is eszeben veheti, az ki figyelmetes elmevel meg olvassa: ugy-annyira hogy az Tanitoknak, egy kis Promptuarium lehet, a’ melyből akar mely időben-is kész halotti Praedicatiot

¹⁵ Hermányi Dienes, *i. m.*, 387–388.

¹⁶ De doct. christ. IV,29,62–30,63.

¹⁷ Joachim Dyck: *The First German Treatise on Homiletics*. Erasmus Sarcer’s *Pastorale* and Classical Rhetoric. In: *Renaissance Eloquence*. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric. Ed. James J[erome] Murphy. Berkeley–Los Angeles–London, 1983. 221–237. Fontosnak tartja azonban azt is, hogy ha a más anyagával dolgozik is a szónok, őszintén azonosuljon vele, az elmondás idejére érezze azt sajátjának: írja le tervezett beszédét (ezzel gyakorolja is magát a prédikációkészítésben); ha hallgatóságát meg akarja indítani, először maga legyen megindult. – Az utóbbi közhely történetéhez lásd Jürgen Stenzel: „*Si vis me flere...*” – „*Musa iocosa mea*”. Zwei poetologische Argumente in der deutschen Diskussion des 17. und 18. Jahrhunderts. *Deutsche Vierteljahrsschrift*, 48(1974), 650–671.

¹⁸ Medgyesi Pál: *Doce nos orare, quin et praedicare*. Bártfa, 1650. (Régi Magyar Könyvtár I, 832).

¹⁹ Peter Bayley: *French Pulpit Oratory 1598–1650*. A Study in Themes and Styles, with a Descriptive Catalogue of Printed Texts. Cambridge, 1980. 15.

vehetnek”.²⁰ Pathai András is lelkészársai figyelmébe és követésére ajánlotta prédikációját: „A’ kinél Istennek bővebb talentuma vagyon, az rendesebbet irhat, a’ ki viszont magamhoz hasonló egygyűséggel vagyon, az élhet véle hasonló alkalmatossággal ha akarja.”²¹ A leggyakorlottabb prédikátorok beszédek sajtó alá rendezése közben folyamatosan szem előtt tartották képzetlenebb lelkészársaik szükségleteit, s egyenként megjelölték a beszédek olyan pontjait, ahol a dogmatikai-morális tartalom sérelme nélkül alkalmazó-aktualizáló bővítések, kitérések helyezhetők el.²²

Alkalmasint az is előfordulhatott, hogy egy másik felekezet népszerű prédikátorának művét használta forrásul az egyházi szónok. A katolikus és a protestáns prédikációirodalom között a határok nem teljesen átjárhatatlanok, csak a források hallgatnak szilárdan a titkolt határsértésekről. Hermányi Dienes József mindenesetre megtudta Nádudvari Sámuelről, hogy noha „természet szerint is igen kedves, lagy, engedelmes beszéde vala mint a vaj”,²³ s „nagyobb kedvetis találá mezes beszéde, adcommodatioja, és rövid ’s fül tsiklándoztato Praedikátziója”,²⁴ „de a Pázmány, és Caldi praedicatiojival él vala titkon, s, azokat az Erdélyi Reformatusok még akkor kevesen esmerik vala: annyira öregbedett valais kedvessége Enyeden, s a’ szomszedságban, hogy a’ Nemesség halottya felett orálgat vala, az Enyedi Templomban is praedikálgatván, arra fakada a’ Tanáts, hogy kivánná egy praedicatioját ki nyomtattatni, de ő nem adá ki, mivel tsak nem szorol szora, a Pazmányé vala a’ praedicatio. Nékem Kemény János jelenté meg a dolgot, honnan böltsekednek az ő Ephorussa, s, mutatais egy lakat alatt levő ládátskat, mellyben állanak vala a Pazmány Péter, és Kaldi György Concionator könyveik.”²⁵

Annak a munkának azonban, amelynek szoros szövegszerű követése kész prédikációhoz vezethette el a prédikátort, nem kellett szükségképpen magának is prédikációnak lennie. Ha annak szánták is, írásos változatban többnyire nem a műfaj irodalmi normáinak megfelelő állapotban rögzítették. A követésre megfelelőnek kínálkozó alap gyakran csak a prédikáció nyersanyagának, szerkezeti vázlatának írásba tett változata volt, amit a kor terminológiája ideának nevezett. Udvarhelyi hallgatóinak Szigeti György „A’ Rissenius szerint is dictal vala holmi Ideákat, a’ mellyekben citálja vala a’ Theologusokat, a’ mellyekből ki-kellene dolgoznunk; de a’ mi kezünkben ott egy sem volt azok közzül a’ Könyvek közül, és egyet sem is dolgoztunk ki.”²⁶ Hermányi Dienes Józsefre édesapjától is „sok idealis predikatzioik” marad-

²⁰ Régi Magyar Könyvtár I, 539 = Régi Magyarországi Nyomtatványok 1306.

²¹ Régi Magyar Könyvtár I, 1061.

²² Lásd például Szatmárnémeti Mihály prédikációskönyvének gyakori „Fiat applicatio” utasítását: Régi Magyar Könyvtár I, 1301. 144, 174, 182, 191, 198, 216. stb.

²³ Hermányi Dienes, *i. m.*, 91–92.

²⁴ Hermányi Dienes, *i. m.*, 93.

²⁵ Hermányi Dienes, *i. m.*, 92.

²⁶ Hermányi Dienes, *i. m.*, 161.

tak.²⁷ Miskolci Puah Pál nyomtatott prédikációinak kis kötetét is azzal zárta, hogy csak idealiter írta össze beszédeit; ha valaki nagyobbra terjeszti őket, szabados véle.²⁸ A prédikációk igen gyakran „in idea”²⁹ lehettek meg elhangzásuk idején. Milotai Nyilas István 1622-ben prédikációt mondott Károlyi Zsuzsanna temetésén, majd 1623-ban meghalt. Amikor az elhangzott prédikációkat 1624-ben megjelentették, az övét „irasi közöt csonkan talaltuk meg: El végezet, azt hiszem, valami munkaitul valo üressé idöre halasztvan azonban Isten el szolította”. A szónoklatot a kötet szerkesztője, Bojti Veres Gáspár fejezte be: „ki tellyesítettük az mi hija volt, az mennyere lehetet, és rea emlekeztünk mayd azon igekkel avagy csak ertelemmel.”³⁰ Hasonló eset történt 1673-ban Bocskay István egyik temetési prédikátorával, Görgei Pállal. Lelkészársától, Técsi Jánostól tudjuk, hogy „A’ maga ideában le-tött Conceptussát le-irni nem érkezte, hanem halála előtt in Idea subtili, adta nékem kezemben hogy irnám-le, és a’ mint lehetne, késziteném-el Prédikatio formára, mellyet szegénynek kérése s’ emlekezete terjesztésére, hogy a’ töb Prédikatioi között ez-is el-ne maradna, a’ mint tölem lehetet el-készitettem.”³¹

De prédikációban követhető forrásul bármely más egyházi műfajban írott mű is alkalmas lehetett. Mind Martonfalvi Tóth György, mind Szilágyi Tönkö Márton *Ars concionandi*-ja két fő részből áll.³² Az első a prédikációk elkészítésének és elmondásának általános előírásait tartalmazza. A figyelemre alig méltatott második rész, az *Ars concionandi specialis* tárgya viszont az, „quomodo scripta theologica in conciones sint convertenda”. Részletes előírások négy teológiai műfaj, a *scripta didactica*, *polemica*, *catechetica* és *casuistica* anyagának prédikációkban való felhasználásáról olvashatók, de megtudjuk, hogy e módszerek „*alia scripta theologica*” esetében is használhatók. A *scripta didactica*, vagyis a *loci communes* valamennyi kijelentése lehet például *doctrina* a prédikáció szerkezetében, az állítást alátámasztó bibliai helyek alapján lehet megszerkeszteni a *probatiót*, az állításból következő további tételek adhatják az usust. A *scripta polemica* az ellenfél nézeteit cáfoló részeiből a prédikációban is *confutatio*, a saját tanításunk kifejtéséből *doctrina* és *confirmatio* lehet. A *Catechesis Palatina* legjobban „*cum explicatione Ursini*” használható, ebből bármely „*summa marginalis, vel pars ejus*”

²⁷ Hermányi Dienes, *i. m.*, 49.

²⁸ Régi Magyar Könyvtár I, 631.

²⁹ Régi Magyar Könyvtár I, 438 = Régi Magyarországi Nyomtatványok 1048.

³⁰ Régi Magyar Könyvtár I, 539 In: Régi Magyarországi Nyomtatványok 1306. 4. préd., Ad Lectorem.

³¹ Régi Magyar Könyvtár I, 1164. 1. préd.

³² Martonfalvi Tóth György: *Ars concionandi Amesianae*. Debrecen, 1666. (Régi Magyar Könyvtár II, 1079); Szilágyi Tönkö Márton: *Biga pastoralis, seu Ars orandi et concionandi*. Debrecen, 1684. (Régi Magyar Könyvtár II, 1536). – Szakirodalom: Bartók István: *Két XVII. századi magyar egyházi retorika (Martonfalvi Tóth György: Ars concionandi Amesianae, Szilágyi Tönkö Márton: Biga pastoralis)*. ITK, 1983. 447–462.

kiemelhető a prédikáció doctrinájául. Szilágyi Márton mindenütt példákkal bővítve mutatja be e javaslatokat.

Amikor amiatti panaszokkal találkozunk forrásainkban, hogy a lelkészek „könyvből” prédikálnak, a „könyv”-ön tehát általában a vallási irodalmat kell értenünk, nem csupán mások prédikációit vagy prédikációsköteteit. Így kell tehát helyesen értelmezni Hermányi Dienes Józsefnek a nagyenyedi egyházmegye jegyzőkönyvéből készített kivonatát, amely szerint az 1638. évi vizitáción „sok Papok vádoltattanak hogj tsak könyvből prédikállanak”.³³ Ugyanez történt 1672-ben a bükkösi egyházban, ahol „a Predikátor Predikatziós kőz napokon tsak unde olvassa a Caputokat”.³⁴ Igazi problémának azonban az számított, ha a lelkésznek még könyve sem volt, amelyet kiaknázhathat volna prédikálásában. 1644-ben arra intettek egy papot, hogy „a Praeconiumot pedig meg vegje sub poena flr 12”.³⁵

A „könyvből” való prédikálás olyan meghatározó retorikai tényező a régi irodalomban, hogy 17. századi református prédikációirodalmunk – általam egybeült tárgyalat – racionális, intellektuális jellegének³⁶ egyik magyarázataként is számba vehetjük. Hermányi Dienes József jegyezte fel édesapjáról, hogy az volt a szokása: az általa olvasott könyvek anyagából szerkesztette meg prédikációit. Ez retorikai következményekkel is járt: „A’ mit egész héten olvas vala serio (mert idő töltő elmés könyveket is olvas vala mulatságból) azt üti vala elmélkedve Vasár-napra predikátziokba; ’s minthogy mind azokat olvassa vala, a’ mellyekből maga épül vala elsőben; azért vala, hogy a’ nép együgyüségéhez nem ereszkedik vala-le a’ Tanítása; ’s azért a’ nép azt nem mindenkor veheti vala fel.” Viszont „Ha értelmes Emberek hallgatják vala, nem lehet vala hogy ne betsülnék ’s ne tsudálnak: [...] Mitsoda mély elme lett légyen nála, bizonyosági annak a’ sok predikátziói, mellyek dolgokkal éppen dugva vagynak”.³⁷

A „könyvből” való prédikálás retorikai összetevőit vizsgálva szembeütő, hogy mások műveinek követése és felhasználása itt nem az imitatio, hanem a variatio eljárása szerint történik. Imitation – Piscator retorikájának értelmében – azt a módszert kell érteni, amikor „tropum vel figuram a bonis authoribus usurpatam, nostrae orationi accommodamus; etiam in diversa sententia”. Ugyancsak Piscator szerint viszont a variatio során „sententiam

³³ Hermányi Dienes, *i. m.*, 33.

³⁴ Hermányi Dienes, *i. m.*, 43. Ugyanebben a faluban Hermányi Dienes idejében „az óláh Pap rarissimo tunc Exempló kérczile nélkül praedikál vala” (uo., 304), vagyis a görög katolikus papság is általában könyvből tartotta a prédikációt.

³⁵ Hermányi Dienes, *i. m.*, 36. A Praeconium nem „magasztaló énekeket tartalmazó könyv”, mint itt a magyarázó jegyzet mondja, hanem Geleji Katona István prédikációgyűjteménye.

³⁶ Kecskeméti Gábor: *Genus dicendi – genus docendi*. Sermo és doctrina a 17. századi protestáns prédikációirodalomban. Berliner Beiträge zur Hungarologie: Schriftenreihe des Seminars für Hungarologie an der Humboldt-Universität zu Berlin, 7. Hrsg. Paul Kárpáti, László Tarnói. Berlin–Bp., 1994. 50–76.

³⁷ Hermányi Dienes, *i. m.*, 153.

unam undemque deducimus per varia ornamenta rhetorica; sensu eodem manente, vel non multum variato”.³⁸ A homiletikai szabályok ehhez nagyon hasonló módszert írtak elő: a felhasznált egyházi művek tanításait nem kell megváltoztatni, eltérő érvrendszerekbe állítani, hanem legtanácsosabb – és a teológiai igazság például gyakorlatlanság miatti véletlen csorbulása ellen is a legbiztosabb – pontosan követni, tételről tételre; a szövegezés variálásán itt nyilván nem az ornamenta rhetorica használatát értve elsősorban, hanem a közönségnek megfelelő közérthetőbb megfogalmazást.³⁹

Amikor a 12. században megjelentek az első olyan ars dictaminisek, amelyek szó szerinti követésre szánt kész szövegmintákat tartalmaztak, gyökeres változás regisztrálható a retorika egyetemes történetében. A jelenségnek ugyanis az ókori retorikaelméletben semmiféle előzménye sincs. Az ókori retorikusok az invenció önállóan alkalmazható eljárásaira tanítottak, a pusztá másolást megvetették; jellemző, hogy az Ad Herennium-retorika invenció értelemben az excogitatio szót használja (I,1,3). Még a legsematizáltabb ókori retorikák, Aphthoniosz és Hermogenész Progimnaszmatái is csupán az invenció toposzainak leegyszerűsítését végezték el, az invenció és a diszpozíció módszerei helyett szigorúan rögzített szabályokat adtak elő, amelyeket csak lépésről lépésre, de önállóan követni kellett.⁴⁰ Az első radikális szakítást ezzel az invenció rendszerrel Szent Ágoston gondolata jelentette, aki leszögezte, hogy az isteni üzenet fontossága miatt annak közvetítéskor a szó szerinti másolás, készen kapott szövegek változtatás nélküli felhasználása megengedett, sőt bizonyos esetekben, mindenekelőtt a Biblia szövegével kapcsolatban, kívánatos.

Az imitáció fogalmát és gyakorlatát természetesen jól ismerték az ókori retorikusok is, de ez a quintilianusi terminológia szerint voltaképpen eljövendő önálló invenciók előkészítését, a fogalmazási készség begyakorlását, a szó- és fráziskészlet bővítését szolgálta. Pedagógiai céllal végzett művelet volt tehát, nem érett szellemi tevékenység.

Az önálló munka létrehozása közben végzett szöveghű másolásnak, transcriptionnak tehát az ókori eredetű hagyományban még neve sincs. A Meroving- és Karoling-kori értelmiség a követés alapjául szolgáló szövegekre a formulae nevet alkalmazta, e szövegek felhasználása azonban elméleti irodalom nélkül működött. A 11–12. században azonban fokozatosan létrejött egy új típusú elméleti irodalom, állandósult egy új terminológia, amely az írott szö-

³⁸ Ludovicus Philippus Piscator: *Rudimenta rhetoricae*. Nagyvárad, 1649.³ (Régi Magyar Könyvtár II, 719).

³⁹ Vö.: A hallgatóság különböző lévén „tum secundum affectum, tum secundum intellectum, necessarium est diuersimode eandem materiam ad diuersos variari.” Guillelmus de Alvernia *De arte intelligendij*éből idézi Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp., 1984 (Irodalomtudomány és Kritika), 160, 45. j.

⁴⁰ James Jerome Murphy: *Rhetoric in the Middle Ages. A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkeley–Los Angeles–London, 1974. 41–42.

vegek egészét, beleértve a metrikus, ritmikus szövegeket is, dictamennek, a prózaszöveget, mindenekelőtt a levelekét, dictamen prosaicumnak, az utóbbi elméletét ars dictaminisnek, a szó szerinti másolásra szánt mintagyűjteményeket pedig dictaminumnak nevezte.⁴¹ Mivel ebben a rendszerben az efféle mintagyűjtemények felhasználásának, kiírásának még mindig nem volt neve, a téma modern kutatója, James J. Murphy a terminológia egyértelműsége végett a reproductio nevet ajánlja a másolás e folyamatára. Valahol itt kell keresnünk a variatio prédikációkban megfigyelhető eljárásának eredetét.

Nyilvánvaló, hogy a levélírás és a prédikáció elmélete egymással bizonyos kölcsönhatásban állott. Már a levélírás első retorikai elmélete, C. Iulius Victor 4. századi *Ars rhetoricájának* függeléke az oratioval szembeállított közvetlenebb, bizalmasabb beszéd, a sermo írásos változatának tekintette az epistolát.⁴² Számos példát ismerünk a középkorból is, amikor az ars dictandi területére az ars praedicandi bizonyos előírásai hatolnak be,⁴³ s nyilvánvaló, hogy az ars praedicandi is tudomást szerezhetett a reproductio terjedő módszeréről az ars dictandiban. A feltételezést még valószínűbbé teszi, hogy annak a másik retorikai eljárásnak, amely ezen alkotásmód keretében szolgálhat, a kompilációnak a történetében ugyancsak a 12. század táján következett be fordulópon.

A compilo szó ókori jelentése 'erőszakosan megfoszt, kirabol' volt (Livius 43,7,10: „templa omnibus ornamentis spoliata compilataque”). Átvitt értelemben használta Horatius (Sat. I,1,121) és Martialis (Epigr. XI,94,4). A compilatio szó csak Cicerónál fordult elő (Ep. ad fam. II,8,1), a compilator pedig nem használta ókori szerző. A késő-antik korban, Macrobius, Szent Jeromos, Rufinus írásaiban kimutathatóan rögzült a szóhoz a 'más írásának jogtalan kölcsönzése és megváltoztatása' jelentés. A szó pejoratív konnotációja sokáig megmaradt, még a 13. században is lehet rá példákat találni. Általában azonban a 12. századra már semleges értelművé vált, mint a colligo, excerpo, sőt talán pozitív az értelme, olyan, már korábban is pozitív jelentést hordozó szavakhoz csatlakozik, mint az emendo, corrigo. Negatív jelentésű használata helyébe más szavak léptek (például a depilo),⁴⁴ pozitív használata viszont egyre többször tekintélyes közléshelyzetekkel is kapcsolatba került: egy-egy bibliai könyvet is kompilációként neveztek meg.⁴⁵ Szent Bonaventura osztályozási rendszere szerint könyvet írni négyféle módon lehet: „Aliquis enim scribit aliena, nihil addendo vel mutando; et iste mere dicitur

⁴¹ Murphy, *i. m.*, 212–219.

⁴² Murphy, *i. m.*, 195–196.

⁴³ Murphy, *i. m.*, 236–238.

⁴⁴ Neil Hathaway: *Compilatio: from Plagiarism to Compiling*. Viator: Medieval and Renaissance Studies, 20(1989), 19–44.

⁴⁵ Alastair J. Minnis: *Late-Medieval Discussions of compilatio and the Role of the compiler*. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, 101(1979), 385–421, 413–421.

scriptor. Aliquis scribit aliena, addendo, sed non de suo; et iste compiler dicitur. Aliquis scribit et aliena et sua, sed aliena tamquam principalia, et sua tamquam annexa ad evidentiam; et iste dicitur commentator, non auctor. Aliquis scribit et sua et aliena, sed sua tamquam principalia, aliena tamquam annexa ad confirmationem; et talis debet dici auctor.⁴⁶ Ám a szakirodalom véleménye szerint a compiler definíciója itt inkább pre-, mint deskriptív, nem felel meg a tényleges gyakorlatnak, amely inkább arra vall, hogy a compiler a magáéból is hozzátesz munkájához.⁴⁷ Fontos eredeti adaléknak tartják már magát az ordinatiót is:⁴⁸ a 12. századi, legkorábbi könyvcímek, amelyek a compilatio szót tartalmazzák, kánonjogi gyűjteményeket jelölnek, s a jogászok számára az ordinare a különböző törvények és törvényértelmezések ellentmondásainak feloldását, magyarázatát is jelenti.⁴⁹ Az egyházi segédkönyvet, prédikációs segédeszközt létrehozó kompilátorok ugyan nem érzik feladatuknak az állásfoglalást, szüntelenül hangoztatják az auktorétól különböző felelősségüket a leírtakért, bevezetik az assertio és a repetitio megkülönböztetését;⁵⁰ annál nagyobbak tekintik viszont a mű utilitasát, minél könnyebb ordinációjában a kívánt szövegekre lelni.⁵¹

A variatio a 17. század retorikai rendszereiben elsősorban mint iskolai gyakorlati mód ismeretes.⁵² Alsted Encyclopaediájának retorikai könyve, természetesen ramusi szellemben, a retorikának két területét határozza meg, az elokúciót és a pronuciációt. Mindkettőnek azonban két szintje van: míg a rhetorica docens a két terület praeceptumait határozza meg, addig a rhetorica utens ezek gyakorlását jelenti. A pronuciációnak a rhetorica utens szintjén az exercitatio vocis et gestus felel meg, az elokúciónak az analysis és a genesis. Az utóbbinak három módja van, ezek egyben a retorikai ismeretek

⁴⁶ Idézi Minnis, *i. m.*, 415–416.

⁴⁷ E gyakorlatnak inkább Szent Izidor meghatározása felel meg: „compiler, qui aliena dicta suis praemiscet”.

⁴⁸ Minnis, *i. m.*, 416–421.

⁴⁹ Minnis, *i. m.*, 385–398.

⁵⁰ Minnis, *i. m.*, 408–413.

⁵¹ Minnis, *i. m.*, 398–408; vö. M. B. Parkes: *The Influence of the Concept of ordinatio and compilatio on the Development of the Book*. In: *Medieval Learning and Literature*. Essays Presented to Richard William Hunt. Ed. J. J. G. Alexander, M. T. Gibson. Oxford, 1976. 115–141. – Az (adaptációval, akkomodációval azonosnak tekintett) kompilációról lásd Tarnai, *i. m.*, 275–280; Uő., *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*. ItK, 1990. 444. A késő-középkori magyarországi prédikációirodalomnak a kompiláció keretében való első rendszeres leírási kísérlete: Bárcai Ildikó: *Ars compilandi – a szövegformálás középkori technikája*. Forráshasználat, hivatkozási gyakorlat és tematikus szerkezet a későközépkori prédikációirodalomban, Laskai Osvát életműve alapján. Kandidátusi értekezés. Bp., 1993. Tarnai megjegyzi, hogy akkori fogalmak szerint épp az akkomodált irományok a tulajdonképpeni eredeti művek (Tarnai, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, *i. m.*, 280).

⁵² Így említette Tarnai, *A parodia*, *i. m.*, 451. is.

elsajátításának egymást követő iskolai módszerei. Az első az imitatio, „qua artificium rhetoricum ab alio expressum exprimere et ipsi studemus”;⁵³ lehet partialis (egy-két szóra kiterjedő) és totalis (hosszabb szövegegységekre vonatkozó). A második mód a variatio: „alicujus sententiae deductio per lumina troporum et figurarum”; Alsted a „Virtus est colenda” példamondatot hozza, és két folioméretű lapon mutatja be ennek variációs lehetőségeit. A két módszer iskolai oktatásban való sorrendjét nyilván az határozhatta meg, hogy az előbbi egy-egy elokúciós eljárás felismertetésére, megtanítására használja példaanyagként az olvasott szövegeket, míg a második a már elsajátított eszköztár változatos, önálló használatát kívánja meg. A harmadik lépés, a dilatatio már egész szónoki beszédek megírását jelenti: „scriptio orationis juxta praecepta rhetorica”.⁵⁴

Az iskolai gyakorlatokon kívül azonban, amint látható, a prédikálás kérdéseit tárgyaló módszertani segédkönyvek a variatio eljárását lényegében a szentbeszéd elkészítésének retorikai alaphelyzeteként tekintették és munkálták ki, így e vonatkozásban az a compiláció tevékenységét leíró terminusként is felfogható. Mindezzel Tarnai Andor gyanúja igazolódik, aki utalt rá, hogy egy önállótlanással, az eredetiség hiányával jellemezhető munka nemcsak „a tehetetlenkedő iskolai gyakorlat terméke”, hanem „az értelmiségi elit produktuma” is lehet.⁵⁵ Míg az imitáció révén főként a világi szónok merített ötleteket, a prédikátor a homiletikai tanítás mindennapos kifejtése közben a variációban vált gyakorlottá.

Szükségtelen hangsúlyozni, hogy a variáció jól begyakorolt, széles körben naponta alkalmazott eljárásai, amelyek a különböző irodalmi létformájú teológiai szövegek közötti átjárás lehetőségét biztosították, az egész irodalmi gondolkodás történetében meghatározó jelentőséggel bírnak. Alapos kutatással elvégzendő számbavételük nélkül nem lehet érvényes kijelentéseket tenni intertextualitás, adaptáció, hatástörténet, olvasat, történő megértés, horizontok találkozása és más, a modern irodalomelmélet számára alapvető fontosságú irodalmi jelenségek szülőhelyéről és korai történetéről.

⁵³ Általában megfelelnek e meghatározásnak a 17. századi lengyelországi kéziratokból és nyomtatott retorikai könyvekből Eugenija Ulcinaite által összegyűjtött imitáció-definíciók: „Imitatio est expressio rationis, quam is, quem imitamur, in opere suo perficiendo tenuit”; „Imitatio est artificiosa animi explicatio, ut ea quae in aliquo auctore extant vel superemus, vel attingamus, vel saltem aemulemur”; „Imitatio, quae est observatio rerum illustrium, inventionis, structurae et artificii in laudatis et bonis oratorum libris, nos impellit diligenti ratione, ut eorum similes in dicendo esse valeamus” (Eugenija Ulcinaite: *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku*. Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1984. 145).

⁵⁴ Johann Heinrich Alsted: *Encyclopaedia*, Herborn, 1630; Hasonmás kiadása: bev. Wilhelm Schmidt, a bibliográfiát összeáll. Jörg Jungmayr, 1–4. Stuttgart–Bad Cannstatt, 1989–1990. 398.

⁵⁵ Tarnai, *A parodia, i. m.*, 466.